Διακλαδικές και Εξωστρεφείς Πτυχές του Τουρισμού και Περιφερειακή Ανάπτυξη

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ

Επιστημονικός Συνεργάτης ΙΝΕ ΓΣΕΕ,
Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας του Αγροτικού Τομέα,
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.
ΗΜΕΡΙΔΑ
«Τουρισμός, Διακλαδική Δυναμική και Περιφερειακή Ανάπτυξη»
Ηράκλειο, 1 Απριλίου 2017

Σχέδιο ομιλίας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αφετηρία για την ανάλυση της οικονομικής επίδρασης του τουρισμού είναι ο προσδιορισμός του τρόπου με τον οποίο εντάσσεται στο οικονομικό κύκλωμα. Πρόκειται για μία σύνθετη διαδικασία καθώς ο τουρισμός συνιστά ένα ιδιαίτερο οικονομικό φαινόμενο. Η ιδιαιτερότητά του έγκειται στο ότι η επίδρασή του υπάρχει και μπορεί να ανιχνευτεί σε πολλά επίπεδα.

Από την οπτική της χώρας **υποδοχής**:

- σε πρώτο επίπεδο, ο τουρισμός εμφανίζεται ως ζήτηση για τους κλάδους που παράγουν κυρίως καταναλωτικά αγαθά και υπηρεσίες (σε όρους τελικής ζήτησης),
- σε δεύτερο επίπεδο ο τουρισμός εμφανίζεται στην ενδιάμεση ζήτηση όλων των κλάδων.

Το τμήμα της τελικής και ενδιάμεσης ζήτησης που δεν καλύπτεται από την εγχώρια οικονομία, καλύπτεται από εισαγωγές.

Η αλλαγή της οπτικής **από** χώρα υποδοχής **σε** χώρα **αποστολής** δημιουργεί ένα **τρίτο** επίπεδο οικονομικού ενδιαφέροντος.

Με βάση τα παραπάνω:

Μία πρώτη διαπίστωση είναι ότι η μεγιστοποίηση της συνολικής (άμεσης και έμμεσης) συμβολής του τουρισμού στην οικονομία αφορά το σύνολο των κλάδων της οικονομίας. Ως εκ τούτου υπερβαίνει προσεγγίσεις οι οποίες αντιμετωπίζουν τον

τουρισμό ως ζήτημα μόνο ορισμένων κλάδων, κυρίως αυτών που συνδέονται-εμφανίζονται στην τελική ζήτηση.

Σήμερα παρατηρούμε εξελίξεις με διαφορετικό πρόσημο:

- Ενώ βασικοί δείκτες της οικονομίας (ΑΕΠ, απασχόληση) συνεχίζουν καθοδική πορεία ή βρίσκονται σε στασιμότητα, και συγχρόνως η εγχώρια παραγωγική βάση συρρικνώνεται και δέχεται πιέσεις αποδιάρθρωσης,

- Ο αριθμός των αφίξεων τουριστών από το εξωτερικό στην Ελλάδα αυξάνεται με ιδιαίτερα δυναμικό ρυθμό, αλλά δεν συνοδεύεται από ανάλογη αύξηση των εσόδων.

Αβίαστα τίθεται το ερώτημα: Ποιες είναι οι προϋποθέσεις ώστε οι ευνοϊκές εξελίξεις στις αφίξεις να οδηγήσουν:

α. Σε διάχυση του οφέλους (σε όρους αξίας παραγωγής και απασχόλησης των κλάδων που άμεσα και έμμεσα συνδέονται με τον τουρισμό),

β. Στην ανασυγκρότηση της παραγωγικής βάσης σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, με όρους αναβάθμισης της εργασίας.

Η τουριστική δαπάνη δεν ακολουθεί τον ρυθμό αύξησης των αφίξεων.
Είναι ένα θέμα που συζητείται. Η ερμηνεία αποδίδεται σε αρκετούς παράγοντες: στη μείωση της διάρκειας παραμονής, στις χαμηλότερες τιμές, στη μετατόπιση προς επισκέπτες χαμηλότερου εισοδήματος, τον ανταγωνισμό, κ.ά. δηλαδή, εκτός από τη μείωση των τιμών, κυρίως σε **εξωγενείς** παράγοντες.

Ωστόσο, για μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση θα πρέπει να υπάρξει αναζήτηση και προς την κατεύθυνση των **ενδογενών** αιτιών. Άλλωστε αυτές είναι που μπορούμε να επηρεάσουμε περισσότερο από τις εξωγενείς, έστω σε κάποιο βαθμό.

Θα διαχωρίσω τις οικονομικές διαστάσεις του τουρισμού σε 4 επίπεδα:

α. Στο επίπεδο των **αφίξεων** και των παράγωγων δεικτών, δαπάνη κ.ά.

β. Στο επίπεδο των **διακλαδικών σχέσεων** και ειδικότερα με τον **πρωτογενή τομέα** και το αγροτροφικό σύστημα γενικότερα.

γ. Το επίπεδο που θα μπορούσε να ονομαστεί «**ο τουρισμός των άλλων**».
Δηλ. η πληρέστερη αξιοποίηση του **εξωστρεφούς** χαρακτήρα του τουρισμού, με υπέρβαση του τρόπου προσέγγισης της Ελλάδας αποκλειστικά, ή κυρίως, ως χώρας υποδοχής τουριστών, και την αναβάθμιση της εμπλοκής της ελληνικής οικονομίας στη διεθνή τουριστική αγορά. Η ανάδειξη της οπτικής της Ελλάδας **και** ως χώρας αποστολής τουριστών, ενδιάμεσων και τελικών αγαθών και υπηρεσιών.

π.χ. πέραν των παραδοσιακών εξαγωγών προϊόντων διατροφής κ.λπ., υπάρχουν τομείς όπως: η επίγεια εξυπηρέτηση (handling) αεροδρομίων, η διοργάνωση συνεδρίων (οργάνωση, υποστηρικτικές υπηρεσίες συνεδρίων), οι πωλήσεις on line (εισιτηρίων, τουριστικών πακέτων, εκδρομών), κ.ά.

Η κατάσταση, η δυναμική και το σημείο αφετηρίας των ανωτέρω τριών επιπέδων διαφοροποιούνται σημαντικά:

Παρά το γεγονός ότι το οι κλαδικές διασυνδέσεις, και ειδικότερα αυτές με το αγροτροφικό σύστημα, καθώς και η Ελλάδα ως χώρα αποστολής τουριστών, ενδιάμεσων και τελικών αγαθών και υπηρεσιών βρίσκονται στη σκιά των αφίξεων, υπάρχουν ιδέες, πρωτοβουλίες και μια κινητικότητα για τη σύνδεση του τουρισμού με το αγροτροφικό σύστημα.

Παραδείγματα: Περιφέρεια Κρήτης (αγροδιατροφική σύμπραξη), ΓΣΒΕΕ (κλάστερ επιχειρήσεων αγροδιατροφής κ.ά.).

Για το λόγο αυτό **δεν** θα σταθώ στη διατύπωση και άλλων ιδεών, **αλλά** θα αναδείξω στην κατάσταση που βρίσκεται **αυτό που είναι το ζητούμενο,** δηλ. οι διακλαδικές σχέσεις και ο πρωτογενής τομέας. Χρειάζεται η επίγνωση της κατάστασης, ώστε να μην περιοριστούμε στη ρητορική των καλών ιδεών.

Θα ξεκινήσω με ένα παράδειγμα από την Κρήτη:
Τα τελευταία 5-6 χρόνια ανατράπηκαν βασικά δεδομένα που χαρακτήριζαν την απασχόληση και την ανεργία στην Κρήτη.

Πρόκειται, για τη μη αναχαίτιση της ανεργίας κατά την περίοδο της τουριστικής αιχμής.

Με άλλα λόγια, η οικονομική δραστηριότητα που παρουσιάζεται στην αιχμή της τουριστικής περιόδου αδυνατεί πλέον, σε αντίθεση με ότι συνέβαινε συστηματικά στο παρελθόν, να μειώσει, έστω εποχικά, την ανεργία, (Διάγραμμα 1).

Διάγραμμα 1: Το ποσοστό ανεργίας στην Κρήτη το 2005 και το 2016 ανά μήνα, (%)

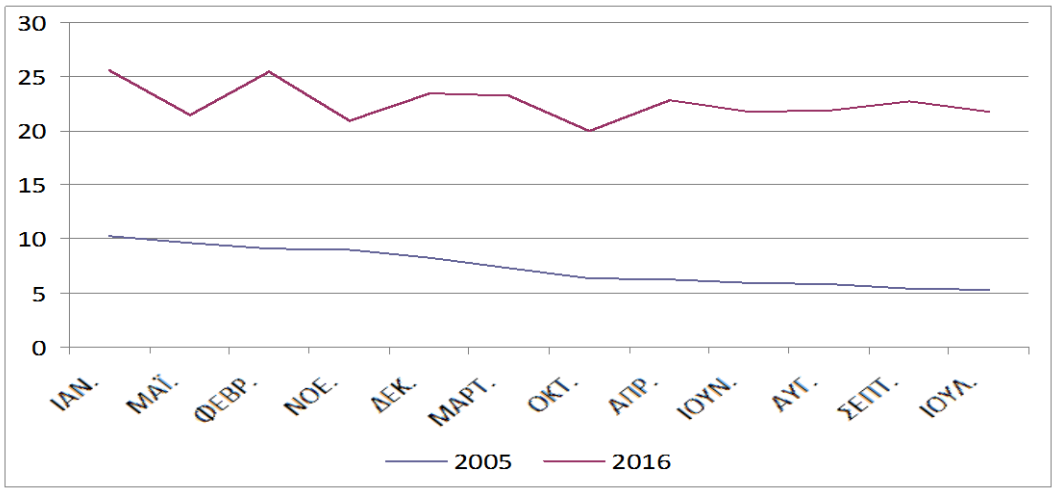

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, (επεξεργασία στοιχείων)

Στην κατάταξη των μηνών κατά φθίνον ποσοστό ανεργίας φαίνεται ότι το 2016 η τουριστική περίοδος δεν μειώνει πλέον την ανεργία, όπως αυτό συνέβαινε παλαιοτέρα.

Στο Διάγραμμα 2 φαίνεται ότι αυτή η αλλαγή έγινε το 2012.

Διάγραμμα 2. Το ποσοστό ανεργίας στην Κρήτη το 2005 και το 2016 ανά μήνα (%)

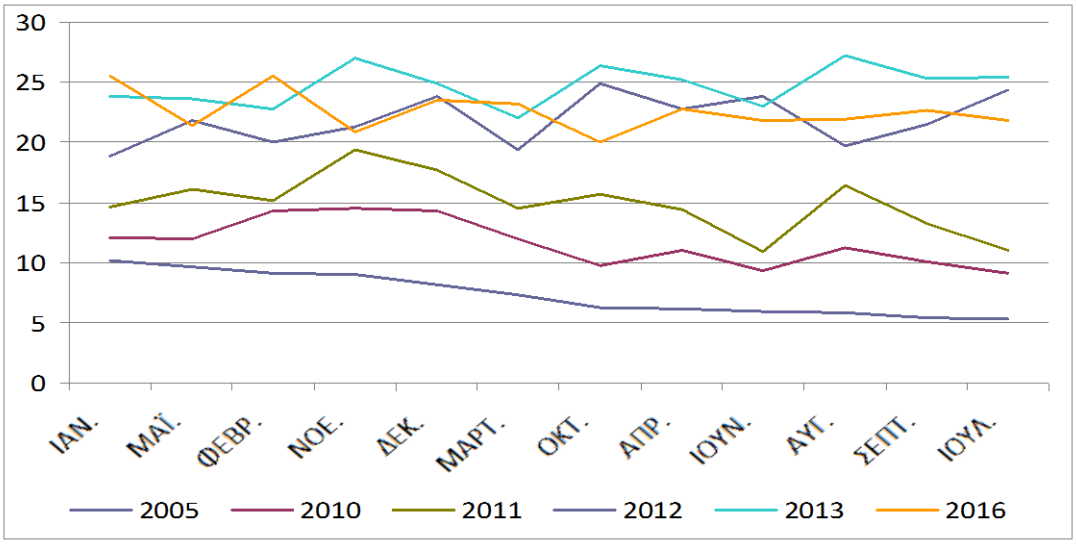

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, (επεξεργασία στοιχείων)

Ανάμεσα στους παράγοντες που ερμηνεύουν αυτές τις εξελίξεις είναι και η ασθενής σχέση τουρισμού-ευρύτερης οικονομίας.

Είναι αξιοσημείωτο, ότι αυτό το αρνητικό φαινόμενο συμβαίνει σε περίοδο κατά την οποία παρατηρείται αύξηση τόσο των αφίξεων και των εισπράξεων (αν και όχι σε ανάλογο βαθμό) από τον τουρισμό.

Μεταξύ των αιτιών κρίσιμη σημασία έχει ο βαθμός έντασης των διακλαδικών σχέσεων, που θα δούμε στη συνέχεια.

Αν μπορούσε να υπάρξει μία ιεράρχηση των επιπτώσεων του αναπτυξιακού μοντέλου της ελληνικής οικονομίας και βέβαια της τρέχουσας ύφεσης, η αποδιάρθρωση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων θα καταλάμβανε πολύ υψηλή θέση.

Η αποδιάρθρωση και αποδυνάμωση των εγχώριων σχέσεων:
- από τη μία μεριά εξαρτά την ανάπτυξη σε μεγαλύτερο βαθμό από τις εισαγωγές,
- και συγχρόνως καθιστά αναπότρεπτη τη διαρροή του οφέλους από την όποια ανάπτυξη προς το εξωτερικό.

Οι συνέπειες αντανακλώνται στο εμπορικό ισοζύγιο, στο χρέος, στο ΑΕΠ, στην απασχόληση κ.ο.κ.

Η «δημιουργική καταστροφή» είναι μία φυσιολογική διαδικασία που συνοδεύει την ανάπτυξη.

Το προβληματικό, και συνδεόμενο με την πολιτική των τελευταίων ετών, είναι όταν επιχειρείται να επιβληθεί με τεχνητό και βίαιο τρόπο μια πολιτική υποτιθέμενης «δημιουργικής καταστροφής».

Η πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης, της στάσης πληρωμών του δημοσίου προς τις επιχειρήσεις, της συρρίκνωσης της κατανάλωσης λόγω περιορισμού της αγοραστικής δύναμης, **δεν έχει καμία σχέση** με τη δημιουργική καταστροφή του **υγιούς ανταγωνισμού** των επιχειρήσεων **στο πεδίο των καινοτομιών.**

Η επιβολή τεχνητής ασφυξίας συμπαρασύρει αδιακρίτως υγιείς και μη επιχειρήσεις.

Οι πολιτικές που προκαλούν με **τεχνητό τρόπο** καταστροφή χωρίς δημιουργία, ή πολύ ετεροχρονισμένη δημιουργία, κατασκευάζουν δύσκολα αναστρέψιμες καταστάσεις.

Βρισκόμαστε στην ανάγκη συγκρότησης των προϋποθέσεων για τη δημιουργία, μετά από, ή εν μέσω, μιας διαδικασίας διαρκούς καταστροφής.

Η ανάλυση που ακολουθεί γίνεται με τα **διαθέσιμα** στοιχεία των πινάκων Ι-Ο για τα έτη 2005 και 2010. Τα στοιχεία αποτυπώνουν την κατάσταση την περίοδο πριν την ύφεση ή των απαρχών της. Ωστόσο, είναι δυνατόν να διατυπωθεί η άποψη ότι η σημερινή κατάσταση είναι πολύ δυσμενέστερη από αυτή που θα δούμε. Η δραματική συρρίκνωση της παραγωγικής βάσης, η υποχώρηση οικονομικών κλάδων της τάξης 40-50-60%, δεν μπορεί παρά να έχει επιδεινώσει τις όποιες εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις υπήρχαν το 2010.

Η αξία των εισαγωγών είναι ένα ενδεικτικό μέγεθος αγοράς, μέρος του οποίου μπορεί να αποτελέσει πεδίο υποκατάστασης εισαγωγών για τις ελληνικές επιχειρήσεις, όπου βέβαια υπάρχει δυνατότητα.

Πίνακας 1. Ποσοστό των εισαγωγών στο σύνολο της ενδιάμεσης ανάλωσης για «Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος· δραστηριότητες υπηρεσιών εστίασης» τα έτη 2005 και 2010.

	2005	2010	2010/2005	ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ 2010
	(%)	(%)		Εκατομ. €
Είδη διατροφής· ποτά· προϊόντα καπνού	15,9	29,5	1,85	615,0
Χημικές ουσίες και προϊόντα	71,6	75,8	1,06	105,0
Προϊόντα γεωργ., θήρας, συναφ. Υπηρ.	11,3	14,6	1,29	81,7
Χαρτί και προϊόντα από χαρτί	52,6	73,0	1,39	62,1
Προϊόντα οπτάνθρακα και προϊόντα διύλισης πετρελ.	44,8	37,0	0,83	41,4
Έπιπλα, άλλα προϊόντα μεταποίησης	71,3	71,9	1,01	28,3
Υπηρεσίες παραγ. κινηματογρ. ταινιών, ταινιών βίντεο και τηλεοπτικού προγρ., ηχογραφήσεις και μουσικές εκδόσεις· υπηρεσίες προγραμματισμού και ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών	11,5	14,3	1,25	24,9
Ηλεκτρολογικός εξοπλισμός	69,6	78,2	1,12	21,0
Προϊόντα από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες	50,8	45,6	0,90	18,5
Προϊόντα κλωστοϋφαντουργίας· είδη ένδυσης· δέρμα και συναφή προϊόντα	48,5	41,6	0,86	16,7
Ψάρια και άλλα αλιευτικά προϊόντα· προϊόντα υδατοκαλλ.· υποστηρικτ. προς την αλιεία υπηρεσίες	10,3	10,2	0,99	15,7
Κατασκευασμένα μεταλλικά προϊόντα εκτός μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού	37,3	23,7	0,63	13,3
Άλλα μη μεταλλικά ορυκτά προϊόντα	18,3	16,7	0,91	9,6
Μηχανήματα και είδη εξοπλισμού π.δ.κ.α.	90,2	76,9	0,85	5,7
Υπηρεσίες διαφήμισης και έρευνας αγοράς	5,5	3,9	0,70	4,2
Υπηρεσίες τηλεπικοινωνιών	4,0	4,5	1,14	3,4
Άλλος εξοπλισμός μεταφορών	91,3	94,6	1,04	3,0
Ηλεκτρον. Υπολογ., ηλεκτρονικά και οπτικά προϊόντα	91,5	93,6	1,02	2,8
Υπηρεσίες επισκευής ηλεκτρονικών υπολογιστών και ειδών ατομικής και οικιακής χρήσης	2,5	5,5	2,22	2,0
Υπηρεσίες ενοικίασης και χρηματοδοτικής μίσθωσης	12,1	14,0	1,16	1,5
Εκδοτικές υπηρεσίες	28,0	9,3	0,33	1,4
Μηχανοκίνητα οχήματα, ρυμουλκούμενα και ημιρυμουλκούμενα	96,4	87,0	0,90	1,3
Ταχυδρομ. και ταχυμεταφ. υπηρεσίες	3,6	1,8	0,51	1,2
Αθλητικές υπηρεσίες και υπηρεσίες διασκέδασης και ψυχαγωγίας	14,7	11,5	0,78	1,2
Υπηρεσίες προγραμματισμού ηλεκτρον. υπολογιστών, παροχής συμβουλών και συναφείς υπηρεσίες· υπηρεσίες πληροφ.	15,8	20,1	1,27	0,9
Υπηρεσίες εκτύπωσης και εγγραφής προεγγεγραμμένων μέσων	0,3	0,8	2,79	0,8
Ξυλεία και προϊόντα από ξύλο και φελλό (εκτός από έπιπλα)· είδη καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής	32,3	17,9	0,55	0,8
Προϊόντα δασοκομ., υλοτομ. & συναφείς υπηρεσ.	47,6	29,8	0,63	0,6
Κατασκευές και κατασκευαστικές εργασίες	0,3	1,1	3,98	0,4
ΣΥΝΟΛΟ	**14,1**	**17,7**	**1,26**	**1.243,8**

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, (επεξεργασία στοιχείων)

Α. ΑΦΙΞΕΙΣ

Η **μονομερής** έμφαση στον αριθμό τον **αφίξεων**, οδήγησε, μεταξύ άλλων αιτιών, και στην μονομερή αντίληψη της πολιτικής σχετικά με τις δραστηριότητες μάρκετινγκ και δημοσίων σχέσεων **σε βάρος ολιστικών** πολιτικών ένταξης του τουρισμού **στο σύνολο** της οικονομίας.

Η δυναμική αύξηση των αφίξεων τα τελευταία χρόνια, ενδέχεται να λειτουργήσει προς την **αναπαραγωγή** της ανωτέρω **μονομερούς** προσέγγισης, και επιπλέον προς την κατεύθυνση αδρανοποίησης των προσπαθειών της ολοκληρωμένης ανάπτυξης.

Στον βαθμό που η ζήτηση, καθώς μάλιστα βαίνει αυξανόμενη, **εκλαμβάνεται ως δεδομένη,** ενδέχεται να δημιουργεί εφησυχασμό και να αδρανοποιεί τα αναπτυξιακά αντανακλαστικά, με αποτέλεσμα **να παραμείνει στο παρασκήνιο** η αναγκαιότητα μιας δυναμικής αναβάθμισης των **πολλαπλασιαστικών** και **ουσιαστικών αναπτυξιακών δυνατοτήτων** του τουρισμού. Προς αυτή την κατεύθυνση λειτουργούν βέβαια και οι **δυσκολίες** για κάτι τέτοιο, λόγω των δομικών προβλημάτων της οικονομίας.

Συγχρόνως όμως, η δυναμική στις αφίξεις, αναδεικνύει τις **δυνατότητες** της πολύπλευρης σημασίας του τουρισμού στην ανάπτυξη διακλαδικών σχέσεων κ.λπ.

Η δυναμική αύξηση των αφίξεων συνιστά μία μ**οναδική ευκαιρία**

- **για πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα,**
- και για τη δημιουργία νέων βάσεων, σε υψηλότερο επίπεδο, για την μελλοντική ανάπτυξη του τουρισμού.

Πρόκειται για μία εξαιρετική ευκαιρία που πρέπει να αξιοποιηθεί στο έπακρο και να αποτελέσει εφαλτήριο για την εδραίωση της μελλοντικής ανάπτυξης.

Προϋπόθεση όμως για αυτό είναι η αναβάθμιση της οπτικής που αφορά την πύκνωση και την ενδυνάμωση των κλαδικών διασυνδέσεων.

Για την εμπέδωση της κρισιμότητας των κλαδικών διασυνδέσεων **απαιτείται η αποκατάσταση της αμοιβαίας σχέσης** ανάμεσα στη σημασία του τουρισμού (σε όρους αριθμού των αφίξεων) και του ρόλου των άλλων κλάδων της οικονομίας.

Το σύνηθες σημείο αφετηρίας, στην ανάλυση των οικονομικών του τουρισμού, που επηρεάζει τις σχέσεις του με τους άλλους κλάδους, είναι ο αριθμός των αφίξεων. Ακολουθεί η δαπάνη σε διάφορες εκδοχές (σε καταλύματα, εστίαση, μεταφορές, αγορές, ψυχαγωγία κ.λπ.).

Η συγκεκριμένη οπτική βασίζεται, **βέβαια**, στο ότι ο αριθμός των αφίξεων συνιστά **το αφετηριακό μέγεθος** από τα οποίο εξαρτώνται όλα τα υπόλοιπα.

Αυτό ωστόσο, ενδεχομένως να αποτελεί και τη βάση μίας **λανθάνουσας αντίληψης** περί **μονομερούς** εξάρτησης των άλλων κλάδων της οικονομίας από τις αφίξεις και τις διανυκτερεύσεις.

Η πλήρης εικόνα είναι ότι ανάμεσα στον αριθμό των αφίξεων και των διανυκτερεύσεων και στους άλλους κλάδους της οικονομίας υπάρχει σχέση αλληλεξάρτησης.

Και οι άλλοι κλάδοι της οικονομίας, **συνδιαμορφώνουν** την εικόνα της χώρας, τον βαθμό ικανοποίησης των τουριστών κ.λπ. και σε τελική ανάλυση επηρεάζουν καθοριστικά τον αριθμό των αφίξεων και των διανυκτερεύσεων.

Στον βαθμό που πράγματι υπάρχει αυτή η λανθάνουσα οπτική, απαιτείται η διόρθωσή της, με την έννοια αποκατάστασης του ρόλου κάθε επιμέρους παράγοντα στη διαμόρφωση του τελικού αποτελέσματος.

Με αυτή την έννοια, απαιτείται αναβάθμιση της σημασίας των άλλων κλάδων, αντί να τους αποδίδεται δευτερεύων ρόλος, λόγω της σχετικά μικρότερης συμμετοχής τους στην τουριστική δαπάνη, αλλά και της οικονομικής εξάρτησής τους από τα αφετηριακά μεγέθη των αφίξεων και των διανυκτερεύσεων.

Ο θεματικός τουρισμός μπορεί να αναδείξει τη σημασία της παραπάνω αντίληψης, καθώς συνδέεται στενά με την οπτική των κλαδικών διασυνδέσεων του τουρισμού και τη διεύρυνσή τους.

Ο λόγος είναι ότι κάθε μία από τις ιδιαίτερες εκφάνσεις του θεματικού τουρισμού (ιαματικός, συνεδριακός, ιατρικός, αθλητικός, θρησκευτικός, καταδυτικός κ.ά., δηλαδή ων ουκ έστιν αριθμός) εντάσσει και άλλους κλάδους και διαφορετικές οικονομικές δραστηριότητες, πέραν αυτών που συνιστούν τον πυρήνα του τουρισμού ή όσων συνδέονται παραδοσιακά στενά με αυτόν: ο ιατρικός με ιατρικές υπηρεσίες, ο περιηγητικός με υπηρεσίες οργάνωσης εκδρομών, ο γαστρονομικός με τη γεωργία κ.ο.κ.

Ο θεματικός τουρισμός έχει πολλές κρίσιμες λειτουργίες:
- διευρύνει την ποικιλία της προσφοράς και διαφοροποιεί το προϊόν
- συνδέει τον τουρισμό με άλλους κλάδους της οικονομίας
- συμβάλει στην επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου
- αποκεντρώνει σε γεωγραφικούς όρους την προσφορά
- μειώνει τον κίνδυνο από συγκυριακές εξελίξεις
- διαχέει το όφελος σε όρους γεωγραφικούς, κλαδικούς, κ.λπ.

Για τον λόγο αυτό ο θεματικός τουρισμός αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της διάχυσης του οφέλους σε όλη την οικονομία.

Β1. Οι σχέσεις του τουριστικού κλάδου με τους άλλους τομείς της οικονομίας

Προηγουμένως δόθηκε μία εικόνα από τη δυσμενή κατάσταση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων. Πρόκειται για μία κατάσταση που πρέπει να βελτιωθεί:

Ο τουρισμός μπορεί να αξιοποιηθεί προς αυτή την κατεύθυνση, καθώς θεωρείται εξαγωγική δραστηριότητα εφόσον η ζήτησή του καλύπτεται από το εισόδημα κατοίκων άλλων χωρών. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερο και «ευνοϊκό» χαρακτηριστικό, καθώς αναδεικνύει τον Τουρισμό ως μία οικονομική διαδικασία εξαγωγής-εξωστρέφειας, **η οποία ωστόσο πραγματώνεται εντός της επικράτειας μιας χώρας.**

Αυτό σημαίνει ότι από τα πεδία που συγκροτούν συνολικά τον ανταγωνισμό, ένα σημαντικά μεγάλο τμήμα του δεν διεξάγεται στο εξωτερικό αλλά **στο οικείο** εσωτερικό χωρικό, οικονομικό, κοινωνικό, περιβαλλοντικό, ιστορικό, πολιτιστικό κ.λπ. πλαίσιο.

Με τη σειρά του αυτό σημαίνει ότι παρέχεται η δυνατότητα αξιοποίησης και άλλων κλάδων της οικονομίας μεμονωμένα ή/και σε συνέργεια μεταξύ τους, καθώς και της συσσώρευσης των ωφελημάτων για την εγχώρια οικονομία

Η διασύνδεση αυτή έχει πολλαπλά αποτελέσματα: μείωση εισαγωγών, διάχυση οφέλους, συγκράτηση προστιθέμενης αξίας, ανάδειξη τοπικών ποιοτικών χαρακτηριστικών και συγκριτικών πλεονεκτημάτων, δημιουργία και σταθερότητα θέσεων εργασίας.

Η ανάπτυξη και η εξειδίκευση κλάδων/επιχειρήσεων που **κατ' αρχάς,** απευθύνονται στην τοπική τουριστική αγορά, μπορεί να αποτελέσει και την αφετηρία για τον προσανατολισμό τους:

- είτε στην λοιπή εγχώρια τουριστική αγορά
- είτε στην τουριστική αγορά του εξωτερικού.

Από το μερίδιο κάθε κλάδου στην τουριστική δαπάνη προκύπτουν τα συμφέροντά του και η οπτική του.

Με αυτή την έννοια η **κινητήρια δύναμη για τη διάχυση του οφέλους προέρχεται από τους «δορυφορικούς» κλάδους** (εστίαση, εμπόριο, βιοτεχνία, αναψυχή κ.ά.) σε σχέση με τους κλάδους του τουρισμού με τη στενή έννοια (μεταφορές, καταλύματα).

Γ. «Ο τουρισμός των άλλων». Η χώρα σε ρόλο αποστολής τουριστών, αγαθών και υπηρεσιών

Κατά κανόνα ο τουρισμός εξετάζεται περισσότερο από την οπτική της χώρας **υποδοχής**, ωστόσο είναι χρήσιμο να εξεταστεί και από την οπτική της χώρας ως χώρα **αποστολής**.

Δύο έννοιες που βοηθούν στην ανάδειξη του θέματος είναι οι **απώλειες** και οι **διαρροές** εσόδων προς το εξωτερικό

Η συνολική τουριστική κατανάλωση **κατανέμεται** ανάμεσα στην χώρα προορισμού και σειρά άλλων χωρών είτε αυτές είναι χώρες προέλευσης των τουριστών είτε προμηθευτές αγαθών, υπηρεσιών και εξοπλισμού.

Ως **διαρροές** μπορούμε να ονομάσουμε το τμήμα των ήδη εισπραγμένων εσόδων το οποίο επανεξάγεται.

Ως **απώλειες** μπορούμε να ονομάσουμε τα εν δυνάμει έσοδα, που όμως δεν εισπράττονται από τη χώρα υποδοχής, αλλά από τις χώρες προέλευσης ή άλλες χώρες που συμμετέχουν με κάποιο τρόπο στην τελική ή/και στην ενδιάμεση ζήτηση.

Το ζητούμενο για μία οικονομία είναι να τοποθετηθεί στην αγορά έτσι ώστε να καρπώνεται σε όρους αξίας και απασχόλησης, κατά το δυνατόν μεγαλύτερο τμήμα από κάθε φάση που άμεσα ή/και έμμεσα εμπλέκεται με την τουριστική δραστηριότητα.

Υπό αυτή την έννοια, ο τουρισμός, συνιστά **πολύ ευρύτερο πεδίο οικονομικών δυνατοτήτων και συνεπώς αναπτυξιακής πολιτικής** από αυτό που συνήθως εκλαμβάνεται με την περιορισμένη οπτική της ανάλυσης των μεγεθών του εισερχόμενου τουρισμού (αφίξεις, διανυκτερεύσεις, δαπάνη) ή ακόμα και με την πιο διευρυμένη οπτική των κλαδικών διασυνδέσεων του εισερχόμενου τουρισμού (αγροτροφικό σύστημα, εμπόριο, μεταφορές κ.λπ.).

Η προσέγγιση του τουρισμού όχι μόνο από την οπτική της χώρας **υποδοχής**, αλλά και από την οπτική της χώρας **αποστολής** τουριστών, καθώς και της χώρας που συμμετέχει στη διεθνή αλυσίδα αξίας των τελικών και των ενδιάμεσων αγαθών και υπηρεσιών που συνδέονται με την τουριστική ζήτηση, συνιστά τρόπον τινά μία πιο **επιθετικού-επεκτατικού χαρακτήρα αντίληψη** η οποία διευρύνει την αγορά και τις αναπτυξιακές δυνατότητες.

Πρόκειται για μία **ακόμη πιο εξωστρεφή** δραστηριότητα από αυτή που ούτως ή άλλως χαρακτηρίζει τον εισερχόμενο τουρισμό, καθώς τον συνδέει με την ευρύτερη εξαγωγική δραστηριότητα της οικονομίας. Συνεπώς πρόκειται για μία αναπτυξιακή οπτική που υπόσχεται υψηλότερη αξία παραγωγής και απασχόληση.

Η οπτική του τουρισμού ως **κυριολεκτικά** εξαγωγικής και εξωστρεφούς διαδικασίας, ή τουρισμός πέραν της οπτικής της χώρας υποδοχής, εντάσσει πιο ολοκληρωμένα τον τουρισμό στην γενικότερη στρατηγική **εξωστρέφειας** της χώρας.

Όπως στην περίπτωση της αξιοποίησης του έμμεσου ρόλου του τουρισμού, δηλαδή στις εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις του τουρισμού, **έτσι και** στις εξαγωγές, οι ενδιαφερόμενοι και άρα **η κινητήρια δύναμη**, είναι οι κλάδοι που εμπλέκονται με έμμεσο τρόπο στην κάλυψη της τελικής και ενδιάμεσης ζήτησης (εμπόριο, άλλοι κλάδοι της οικονομίας).

Στην ελληνική οικονομία, στον τουρισμό και στους «όμορους» κλάδους, υπάρχει συσσωρευμένη εμπειρία η οποία μπορεί να αξιοποιηθεί αποτελεσματικά προς αυτή την κατεύθυνση.

Β2. **Τουρισμός και αγροτροφικό σύστημα ή αγροτροφικό σύστημα και τουρισμός;**

Δεν πρόκειται για λογοπαίγνιο. Αλλά και τον εντοπισμό διαφορετικών οπτικών. Θα ήταν δυνατόν να διατυπωθούν και άλλα ανάλογα ερωτήματα στα οποία **πάντα το ένα σκέλος** να είναι ο τουρισμός και το άλλο κάποιος άλλος κλάδος (εμπόριο, κατασκευές, βιομηχανία…). Η σειρά των λέξεων διαφοροποιείται αναλόγως της οπτικής του κάθε κλάδου.

Ωστόσο, από την οπτική της εθνικής οικονομίας **μάλλον δεν πρόκειται** για το **σωστό ή το πλήρες ερώτημα**. Αυτό που ενδιαφέρει σε επίπεδο οικονομίας είναι η μέγιστη δυνατή διασύνδεση προς όφελος **αμφοτέρων των πλευρών.**

Η πολιτεία θα πρέπει να ενδιαφέρεται για τη μεγέθυνση της τουριστικής δαπάνης συνολικά και για την ευρύτερη δυνατή κλαδική, εισοδηματική και γεωγραφική διάχυση του οφέλους. Συνεπώς θα πρέπει να διαμορφώνει και να στηρίζει πολιτικές για τη διευκόλυνση των συνεργειών μεταξύ όλων των επιμέρους κλάδων που άμεσα και έμμεσα εμπλέκονται με τον τουρισμό.

Μετά το παραπάνω σχόλιο ας δούμε τις σχέσεις των δύο κλάδων:

Γεωργία και τουρισμός (ή τουρισμός και γεωργία!). Πρόκειται για σχέσεις πολύπλοκες, με **συμπληρωματικές** αλλά και **ανταγωνιστικές** διαστάσεις.

Στις περιοχές που αναπτύχθηκε ο τουρισμός, ο πρωτογενής τομέας ήταν από τους πρώτους που υπέστη απώλειες τόσο σε ανθρώπινο δυναμικό όσο και σε όρους χρήσεων γης και φυσικών πόρων εν γένει.

Από την ανταγωνιστική σχέση τουρισμού-αγροτικού τομέα,
- έχουν συντελεστεί ριζικές αλλαγές (στην παραγωγική δομή, στην απασχόληση, στα πρότυπα, τον τρόπο ζωής κ.λπ.)
- επίσης έχουν συντελεστεί ακόμη και μη αναστρέψιμες καταστάσεις (τοπίο, χρήσεις γης, περιβάλλον).

Σήμερα, σε ένα **ιστορικά διαμορφωμένο** πλαίσιο σχέσεων γεωργίας-τουρισμού, (το οποίο βέβαια διαφοροποιείται ανάλογα με τα ιδιόμορφα χαρακτηριστικά κάθε περιοχής), καλούμαστε να ε**παναπροσδιορίσουμε** τη σχέση τους με κατεύθυνση:
- την **καλύτερη διαχείριση** των αν**ταγωνιστικών**
- και την **αναβάθμιση** των σ**υμπληρωματικών** πτυχών τους.

α. Όσον αφορά τη **διαχείριση των ανταγωνιστικών** σχέσεων θα πρέπει να διακριθεί:

α1. Το οικονομικό στοιχείο δηλαδή η διαρκής τάση συρρίκνωσης της ποσοστιαίας συμμετοχής του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ και στην απασχόληση.

α2. Και τα στοιχεία που σχετίζονται με τον χώρο, το τοπίο, το περιβάλλον.

β. Όσον αφορά την **αναβάθμιση των συμπληρωματικών** σχέσεων αναφερόμαστε στην πύκνωση και ενίσχυση του δικτύου των κλαδικών διασυνδέσεων.

Βέβαια για να μην **εξαντληθεί** η συζήτηση **στη ρητορική** περί σύνδεσης του τουρισμού με τη γεωργία και το αγροτροφικό σύστημα γενικότερα, πρέπει να υπάρχει επίγνωση της κατάσταση του πρωτογενούς τομέα:

- Ο πρωτογενής τομέας είναι σε κρίση από τα μέσα της δεκαετίας του 2000, δηλαδή πριν την έναρξη της ύφεσης το 2009-2010. (Διάγραμμα 3).
- Η ποσοστιαία μείωσή του δεν έγινε με όρους ανάπτυξης, δηλαδή τη μεγέθυνσή του αλλά με χαμηλότερο ρυθμό σε σχέση με τον δευτερογενή και τριτογενή τομέα, αλλά με στασιμότητα, ή ηπιότερη μείωση της παραγωγής του. (Διάγραμμα 4).
- Η ποσοστιαία αύξηση του πρωτογενούς τομέα στο ΑΕΠ και στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, συνιστά αντιστροφή της αναπτυξιακής διαδικασίας.
- Διατηρείται η ασυμμετρία ανάμεσα στη συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στο ΑΕΠ και στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό. (Διάγραμμα 5).
- Αυτή η ασυμμετρία συνιστά δομικό πρόβλημα, που επιβαρύνει το αγροτικό εισόδημα.
- Λόγω της κρίσης, και της αδυναμίας μετατόπισης εργατικού δυναμικού στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα, αυτό το δομικό πρόβλημα παγιώνεται, έως ότου ανακάμψει η οικονομία.
- Το αγροτικό εισόδημα πιέζεται από πολλούς παράγοντες: Ορισμένες πιέσεις στο αγροτικό εισόδημα είναι δομικού χαρακτήρα και αποδίδονται στη νομοτελειακή σχετική μείωση του αγροτικού τομέα λόγω της ταχύτερης ανάπτυξης των άλλων τομέων της οικονομίας. Αυτό εκφράζεται με:
    - δυσμενείς όρους εμπορίου,
    - υποκατάσταση τμήματος της αγροτικής παραγωγής από βιομηχανικά υποκατάστατα,
    - μεταβίβαση μέρους της προστιθέμενης αξίας των προϊόντων διατροφής στη μεταποίηση και στις λειτουργίες της εμπορίας.

Στις ανωτέρω πιέσεις προστέθηκε και ο περιορισμός, λόγω της ύφεσης, του εισοδήματος των αγροτών από την πολυαπασχόληση.

Χρηματοδότηση:

- Συμμετοχή σε ΑΕΠ και σε χρηματοδότηση (3,1% σε 1,7%). (Διάγραμμα 6).
- Δείκτης προσανατολισμού της χρηματοδότησης στον πρωτογενή τομέα, σε Ελλάδα, Ιταλία και Γαλλία (Πίνακας 2).
- Σύνθεση διάρκειας δανείων (Διάγραμμα 7).

Επενδύσεις

- Η συμμετοχή του αγροτικού τομέα στο Α.Ε.Π. και στις ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου (Α.Ε.Π.Κ.) (Πίνακας 3).

ΦΙΛΟΔΟΞΟΙ ΑΛΛΑ ΑΠΟΔΟΤΙΚΟΤΕΡΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Από την ανάδειξη:
- της επιδείνωσης των διακλαδικών σχέσεων
- και των προβλημάτων του αγροτικού τομέα

νομίζω γίνεται φανερό αυτό που ανέφερα στην αρχή,
ότι δηλαδή η κατάσταση, η δυναμική και το σημείο αναφοράς στο επίπεδο:

Α' των αφίξεων
Β' των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων
Γ' των δυνατοτήτων να αξιοποιήσει η χώρα την αποστολή τουριστών, αγαθών και υπηρεσιών, με στόχο τη διεθνή τουριστική ζήτηση

παρουσιάζουν διαφοροποίηση και ότι η δυναμική αύξηση των αφίξεων, συνιστά μία μοναδική ευκαιρία ώστε ο τουρισμός να αποτελέσει πόλο υποκίνησης της ανάπτυξης.

Είναι προφανές ότι είναι οι τέτοιοι στόχοι είναι φιλόδοξοι, καθώς έχουν αυξημένο βαθμό δυσκολίας. Συγχρόνως όμως είναι και αποδοτικότεροι, καθώς διευρύνεται ο χώρος της αγοράς, επιμηκύνεται η περίοδος της ζήτησης, μειώνεται ο κίνδυνος από δυσμενείς για τον τουρισμό συγκυριακές πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις σε επιμέρους γεωγραφικές περιοχές.

Στην ουσία πρόκειται για ένα **ανώτερο επίπεδο ανάπτυξης** του τουρισμού και της οικονομίας γενικότερα, καθώς προϋποθέτει ολιστικές προσεγγίσεις, ποιοτική αναβάθμιση, διαφοροποίηση, ποσοτική διεύρυνση και γεωγραφική επέκταση της προσφοράς.

Συνεπώς ο τουρισμός θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ένα πεδίο για εφαρμογή πολυδιάστατων αναπτυξιακών πολιτικών.

Πολιτικές οι οποίες δεν αντιμετωπίζουν τον τουρισμό με βάση τα εν λόγω χαρακτηριστικά **απεμπολούν** τις αναπτυξιακές δυνατότητες που προσφέρει.

Διάγραμμα 3: Η διαχρονική μεταβολή του ΑΕΠ και της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας του πρωτογενούς τομέα, (1995-1997=100), (%, βάσει τρέχ. τιμών).

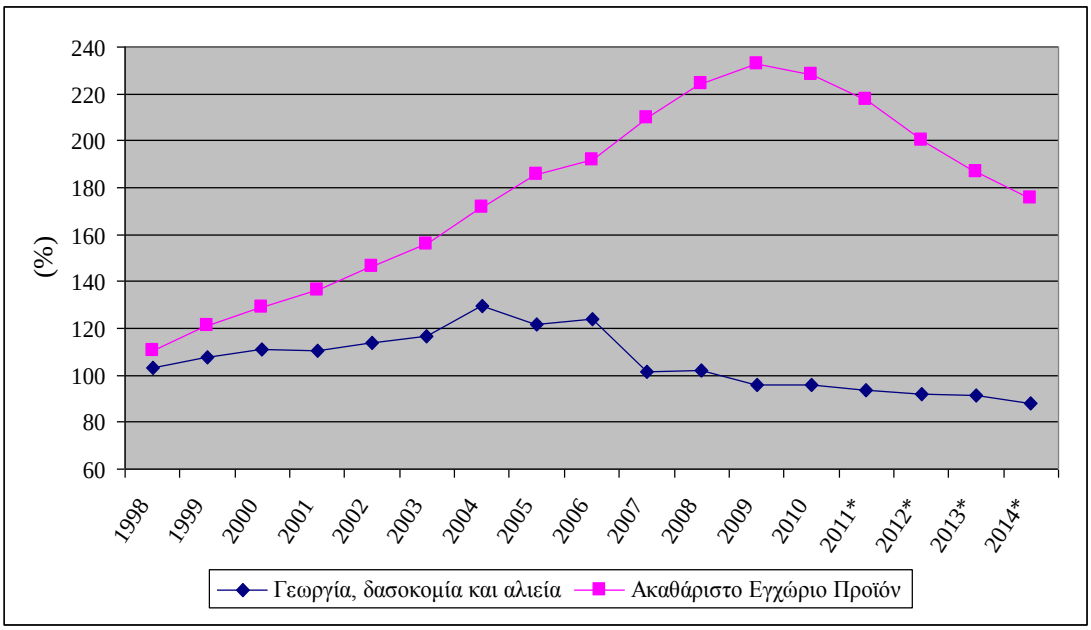

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, (επεξεργασία στοιχείων)

Διάγραμμα 4: Η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία του πρωτογενούς τομέα, και η ποσοστιαία συμμετοχή του στο ΑΕΠ.

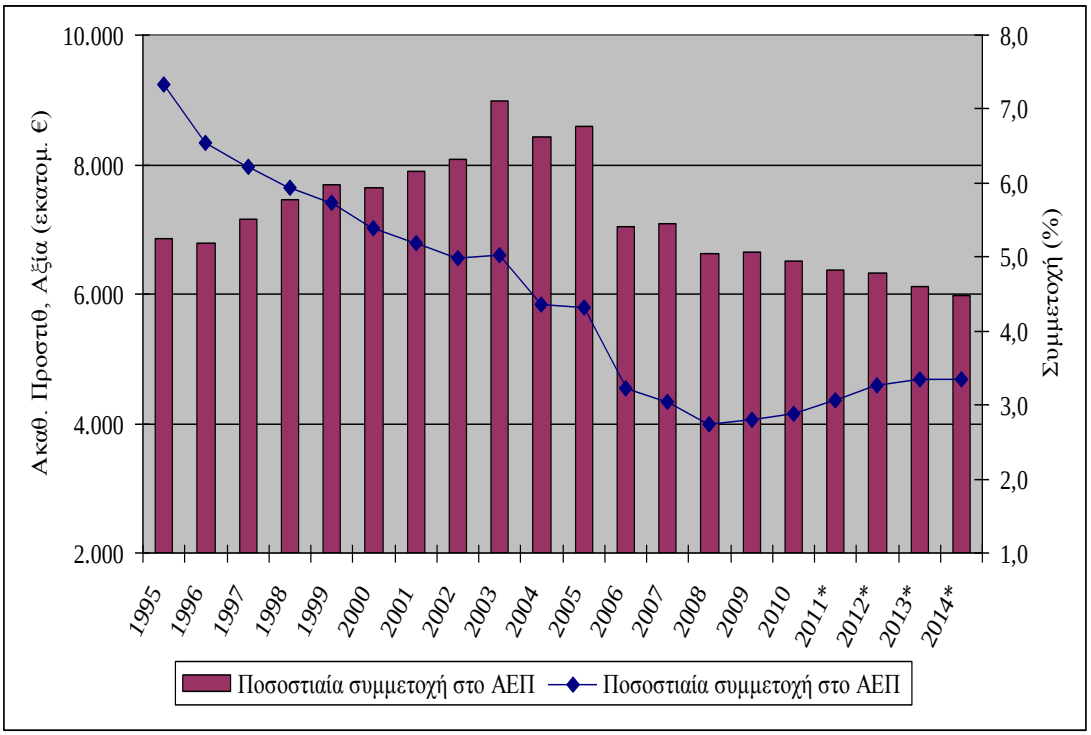

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, (επεξεργασία στοιχείων)

Διάγραμμα 5: Η ποσοστιαία συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στο ΑΕΠ και στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό.

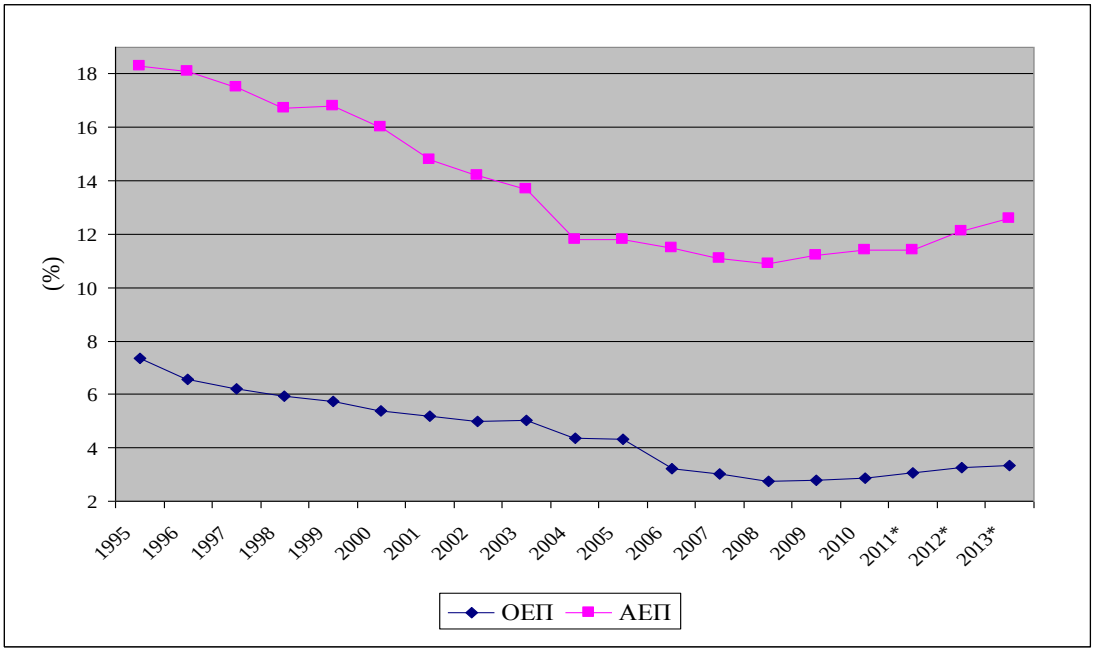

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, (επεξεργασία στοιχείων)

Διάγραμμα 6: Η διαχρονική μεταβολή της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στο ΑΕΠ και στη χρηματοδότηση, (%).

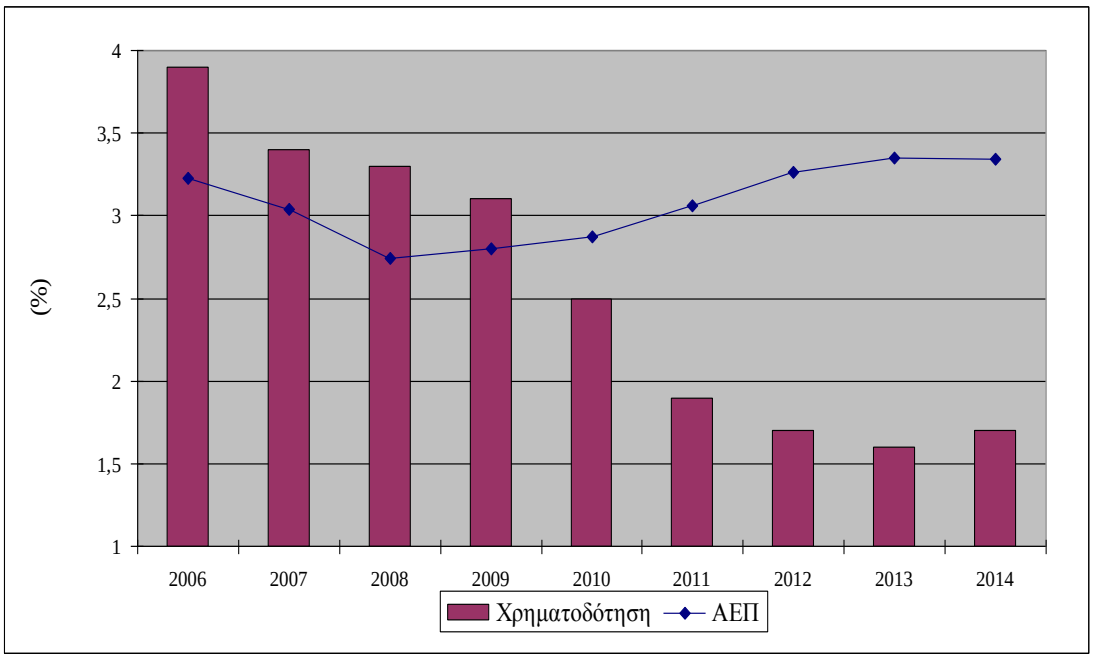

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία στοιχείων)

Πίνακας 2: Ο δείκτης προσανατολισμού της χρηματοδότησης στον πρωτογενή τομέα, σε Ελλάδα, Ιταλία και Γαλλία.

	Ελλάδα	Ιταλία	Γαλλία
2000	1,2	-	-
2001	0,92	-	-
2002	0,71	-	-
2003	0,62	-	-
2004	0,62	-	-
2005	0,5	-	-
2006	0,57	-	-
2007	0,54	-	-
2008	0,56	2,08	-
2009	-	2,3	-
2010	0,28	2,41	-
2011	-	2,33	-
2012	0,19	2,34	3,03
2013	-	2,33	3,56

Πηγή: FAO
(*) Agriculture orientation index.

Διάγραμμα 7: Η σύνθεση των δανείων του πρωτογενούς τομέα κατά τη χρονική διάρκεια

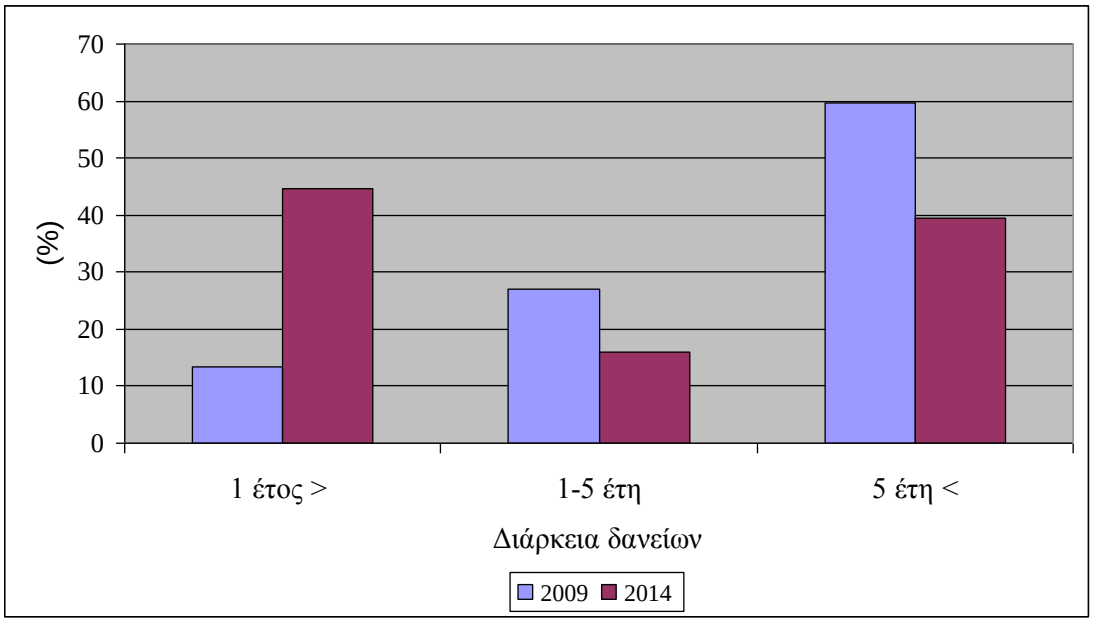

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία στοιχείων)

Πίνακας 3: Η συμμετοχή του αγροτικού τομέα στο Α.Ε.Π. και στις ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου (Α.Ε.Π.Κ.)

	Η συμμετοχή του αγροτικού τομέα (%)				Συμμετοχή στο Α.Ε.Π./συμμετοχή στις Α.Ε.Π.Κ.	
	Α.Ε.Π.	Α.Ε.Π.Κ.	Α.Ε.Π.	Α.Ε.Π.Κ.		
	1980		2002		1980	2002
Δανία	4,8	7,1	1,8	3,6	1,48	2,02
Γερμανία	1,9	2,5	0,8	1,5	1,32	1,93
Ελλάδα	16,3	7,8	6,8*	4,0*	0,48	0,59*
Ισπανία	-	-	3,4	1,8	-	0,52
Γαλλία	4,0	3,3	2,1	3,0	0,83	1,46
Ιταλία	7,0	5,6	2,3	3,9	0,80	1,69
Ολλανδία	3,6	4,7	2,0	3,7	1,31	1,82
Πορτογαλία	-	-	2,5	2,3	-	0,91

Πηγή: Eurostat, Economic Accounts for Agriculture.

(*) Έτος 2000.

Πίνακας 4: Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία σε βασικές τιμές (2011-2016)
(ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές και συμβολές ανά κλάδο, σταθερές τιμές έτους 2010)

	2012	**2013**	**2014**	**2015**
	9	-6,2	3,5	-2,2
1. Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	-0,3	(-0,3)	-0,1	(-0,1)
	-6,8	-4,9	-6,5	0
2. Δευτερογενής τομέας	(-1,0)	(-0,8)	(-1,0)	0
	-7,2	-2,3	1,4	-0,4
3. Τριτογενής τομέας	(-5,8)	(-1,8)	-1,1	(-0,3)
3.1 Εμπόριο, ξενοδοχεία και εστιατόρια, μεταφορές και αποθήκευση	-15,7	-4,1	4,7	-0,7
	(-3,8)	(-0,9)	-1	(-0,2)
4. Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία σε βασικές τιμές	-6,5	-2,7	0	-0,3

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

Διάγραμμα 8: Η μεταβολή της ποσοστιαίας συμμετοχής του Πρωτογενούς Τομέα, της Βιομηχανίας Τροφίμων-Ποτών-Καπνού και του Αγροτροφικού Συστήματος στο ΑΕΠ,(%).

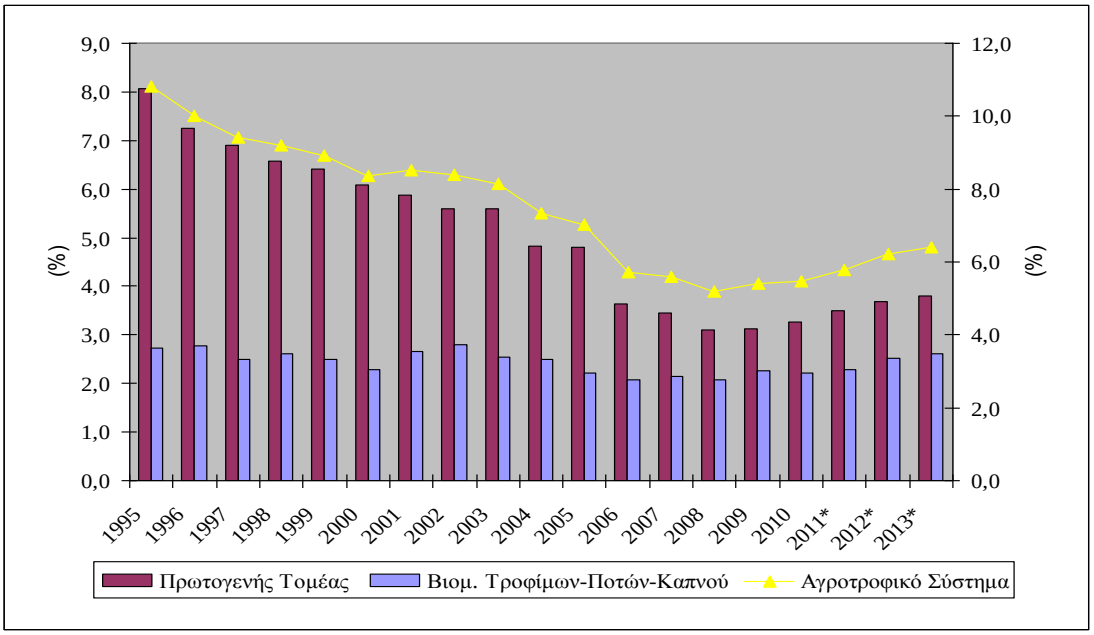

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, (επεξεργασία στοιχείων)

Διάγραμμα 9: Ο αριθμός των απασχολουμένων στον πρωτογενή τομέα και η συμμετοχή τους στο σύνολο της οικονομίας.

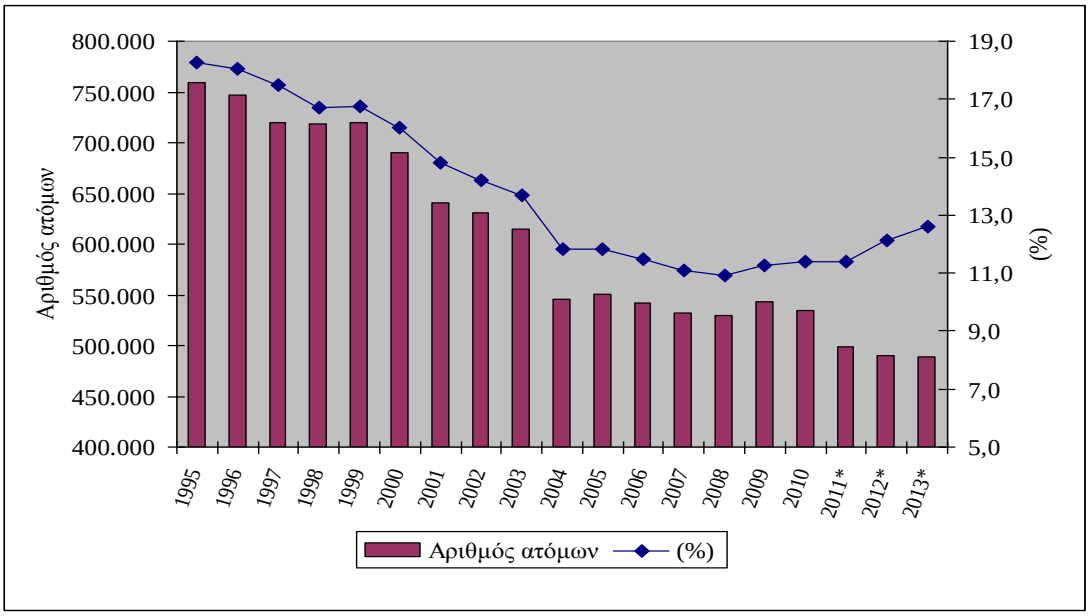

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, (επεξεργασία στοιχείων)

Διάγραμμα 10: Η διαχρονική μεταβολή της απασχόλησης στη Βιομηχανία Τροφίμων-Ποτών-Καπνού και η ποσοστιαία συμμετοχή της στην απασχόληση της μεταποίησης.

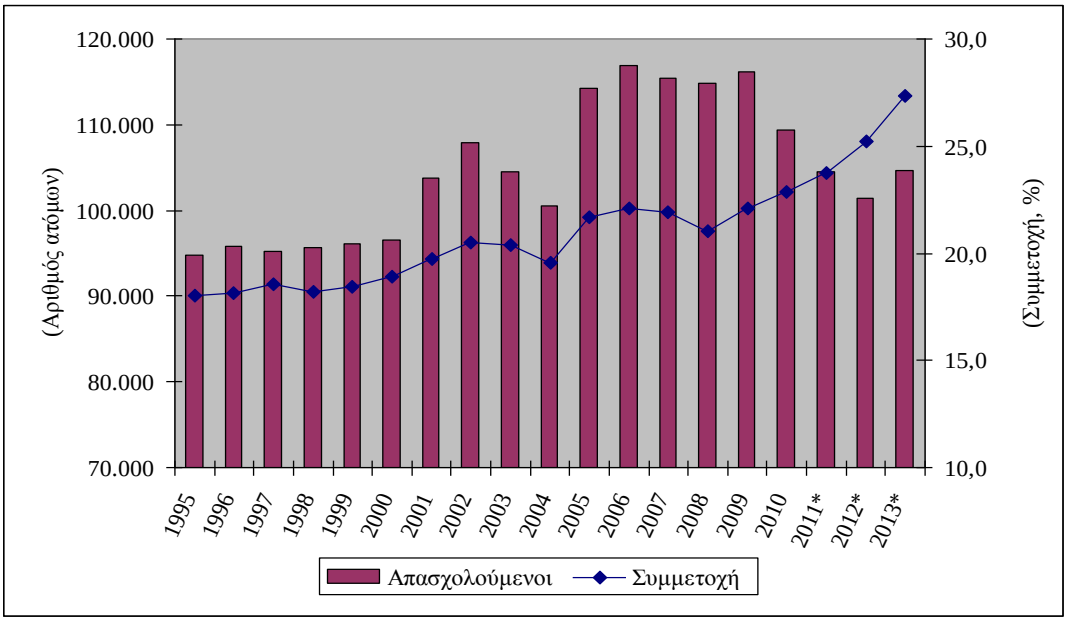

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, (επεξεργασία στοιχείων).

Διάγραμμα 11: Η Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία του Πρωτογενούς Τομέα, της Βιομηχανίας Τροφίμων-Ποτών-Καπνού και του Αγροτροφικού Συστήματος συνολικά εκατομ. €).

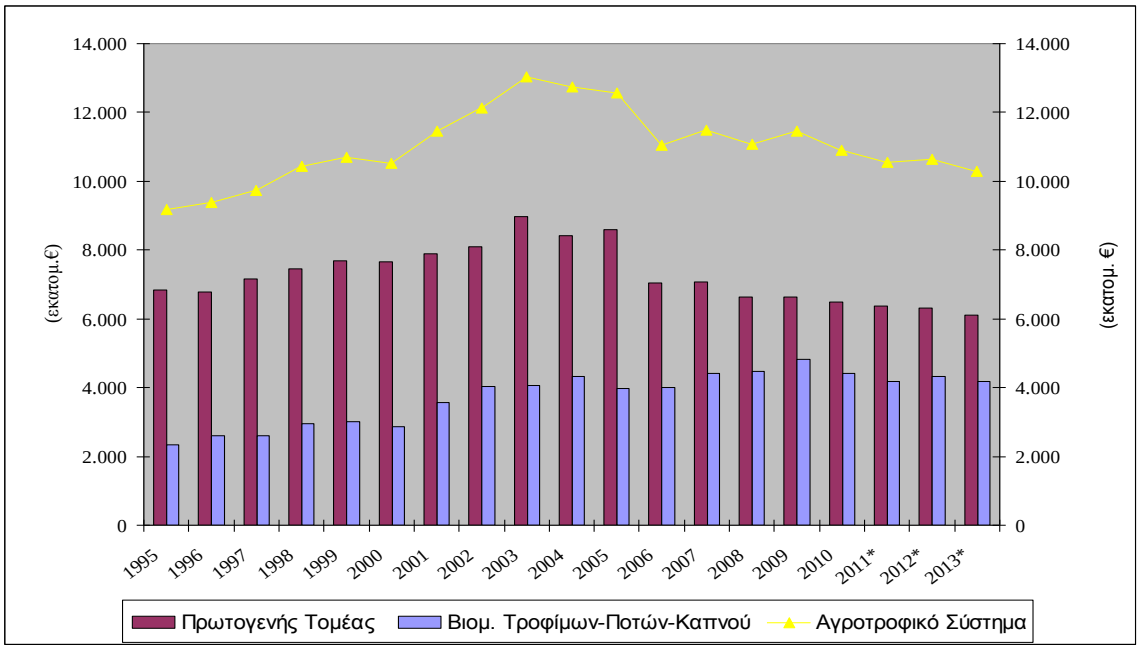

Διάγραμμα 12: Η μεταβολή της ποσοστιαίας συμμετοχής του Πρωτογενούς Τομέα, της Βιομηχανίας Τροφίμων-Ποτών-Καπνού και του Αγροτροφικού Συστήματος στο ΑΕΠ,(%).

